

Erkki Salo †¹

Vanajan kirkkosaari

ERÄÄN MYYTIN TAUSTOJA

Kirjallisuudessa yleisesti omaksutun käsityksen mukaan nykyiseen Hämeenlinnaan kuuluva Vanajan kirkonseutu sijaitsi alun perin saarella, joka ”vesien laskiessa” vähitellen maatui kiinni Vanajaveden itärantaan. Saarta ei todellisuudessa ollut. Erkki Salo osoittaa käsityksen virheelliseksi tukeutumalla karttoihin, vesistön topografiaan sekä kirjallisiin mainintoihin. Kotiseutuhenkinen myytti ”Vanajansaaresta” juontuu satunnaisista kevättulvista, jolloin vesi joskus tilapäisesti ympäröi kirkonseudun.

Seppo Suvanto kirjoittaa *Vanajan historian* ensimmäisen osan luvussa ”Vanaansalon arvoitus”: ”Vanajan kirkko on todella sijainnut alunperin saarella”. Suvanto jatkaa, että saaren lounaiskumppeessa oli pienempi saari, jota on kutsuttu vain Saloksi.² Suuremman vanha nimi olisi siis ollut Vanajan- eli Vanaansalo. Saari, jossa kirkko, Paikkala ja Kantolanniemi sijaitsivat, lakkasi olemasta, kun Vanajavettä vuonna 1857 laskettiin noin kolme metriä, kirjoittaa Suvanto.

Ajatus veden ympäröimästä Vanajan kirkonseudusta on kiehtonut mieliä: lähes kaikissa Vanajan historiaa käsittelevissä teksteissä muistetaan mainita entinen Vanaansalo eli Vanajansaari. Oliko maisema näyttänyt sellaiselta kuin kartassa 1? Vertailun vuoksi sama seutu vuoden 2013 kartassa 2.

Kirkonseudun³ historian tarkempi tutkimus yllätti: saaresta ei ole jälkeäkään vanhoissa kirjoissa tai asiakirjoissa. Vanaja-kirjallisuudessa ahkeraan viljelty *Vanajansaari* (toisintoineen *Vanaansalo*, *Vanaansalo*, *Kirkkosaari*) näyttääkin

Kartta 1. Hahmotelma entisestä ”Vanajansaaresta” sellaisena kuin se on kirjallisuudessa kuviteltu. Kartta: Erkki Salo.

olleen historiankirjoittajien konstruoima myöhäinen, tosiasiaxi kiteytyntä luomus, jonka perusteita kukaan ei ole tarkistanut. Mikä on käsityksen alkuperä ja miten se vakiinnutti asemansa?

Käsittelen tässä artikkelissa ensin saari-käsityksen ja saaren nimen syntyä ja vaiheita. Sen jälkeen esittelen todisteita, jotka kumoavat saaren olemassaolon. Lopuksi pohdin myytin syntymistä ja virheellisen käsityksen elinvoimaa.

1. Artikkelin julkaistaan postuumisti kirjastonhoitaja, kääntäjä Erkki Salon kuoleman jälkeen.

2. Seppo Suvanto, Vanajan keskiaika. Teoksessa Y. S. Koskimies & Pekka Lampinen (toim.) *Vanajan historia* I. Wanaja-seuran julkaisu XX. Wanaja-seura 1976, 116.

3. Käytän jatkossa nimeä ’kirkonseutu’ alueesta, johon kuuluu kirkkomäki, Paikkala, Salo ja Kantolanniemi.

Kartta 2. Vanajan kirkonseutu 2013. Vanajan kirkko sijaitsee kolme kilometriä kaakkoon Hämeenlinnan keskustasta. Vanajan kunta lakautettiin vuonna 1967 ja liitettiin pääosin Hämeenlinnaan. Lähde: Google Maps. Tekstitäydennykset artikkelin kirjoittajan.

Vanajansaaren synty

Vanajansaari⁴ mainitaan nähtävästi ensimmäisen kerran Axel Heikelin kirjoituksessa vuodelta 1878:

Vanaja näkyy aikakirjoissa ensikerran v. 1319 (Svartboken). Niissä se kirjoitetaan keskiajalla Vanö, myös Vonö, Vonæ, Vaanö, josta hyvin huomaamme mistä se nimensä sai. Asian laita on nimittäin se, että vesi ennenmuinoin, niinkuin kerrotaan ja näkykin, kulki kirkon eteläpuolella olevasta Paikkalan lahdesta Kukkolan ja Käärmeen suon kautta Luukkaan lahteen Katisten ali ja kirkon pohjoispuolelle. Se paikka siis, josta nykyään rautatie käy Vanajan kirkon sivuitse, oli tämän salmen pohjana, josta Paikkala, Kantola ja niiden välillä oleva kirkonmäki, jossa kirkko sijailee, jäivät saareksi, ruotsiksi ö. Nykyisen ruotsalaisen nimen Vånån alkuperäinen muoto on sentähden aivan oikein Vanö – se on Vanan saari...⁵

Mistä Heikel sai tietonsa muinaisesta vesiuomasta? Kesinä 1876 ja 1877 hän kiersi stipendiaattina Hauhon kihlakuntaa laatien kuvausta pitäjien muinaisuudesta ja muinaisjäänöksis-

tä.⁶ Hänen mainitsemansa kertojalähde oli todennäköisesti Kaarle Viktor Saarinen, joka oli Vanajalla kansakoulun opettajana vuodesta 1869. Hän oli paikkakunnalta kotoisin⁷ ja asui siellä vakituisesti, joten seudun aikaisemmat vaiheet ja niistä kertovat tarinat olivat hänelle tuttuja. Siten hän oli ylioppilas Heikelille mitä luontevin informantti. Toisaalla samassa teoksessa⁸ Heikel mainitsee nimeltä Saarisen, joka kertoi hänelle kirkon perustamiseen liittyvän tarinan Kantolan isännästä. Yhdistäessään keskiaikaisen Vanö-nimen Saarisen kertomukseen Heikel päätyi pitämään entistä saarta tosiasiassa.

4. Viitataan jatkossa Vanajansaari-sanalla sekä oletettuun maantieteelliseen muodostelmaan että paikannimeen.

5. Axel Heikel, *Kertomus muinaisjäänöksistä Hauhon kihlakunnassa*. Bidrag till kännedom af Finlands natur och folk 29. Finska Vetenskaps-Societeten 1878, 133–134.

6. Heikel 1878, 3.

7. Saarisen syntymäkoti Vanhan-Lapion talo sijaitsi kirkon lähellä, Vanajaveden vastarannalla. Hämeenlinnan maakunta-arkisto (HMA), Alma Aarnin henkilöarkisto.

8. Heikel 1878, 131–132.

Saari-käsityksen historiassa keskeinen osa on Vanajaveden pinnan laskemisella, joka suoritettiin vuosina 1857–1862. Sitä ennen Vanajaveden pinta oli ollut ainakin 1½ metriä, toisten tietojen mukaan jopa 3 metriä nykyistä ylempänä.⁹ Järvenlaskun seurauksena Vanajavesi asettui nykyiseen tasoonsa. Saari-teorian mukaan vesi oli ennen järvenlaskua niin korkealla, että se ylsi virtaamaan pitkin kirkon ja Kirkkokallion välistä notkoa Luukkaanlahteen (ks. kartta 1).

K. V. Saarinen näyttää vaikuttaneen merkittävästi Vanajansaaren syntyyn. Oletettavasti Saارين oli lapsuudessaan omin silmin nähnyt normaalia korkeamman tulvan, joka jonain keväänä ennen vuotta 1857 nousi niin korkealle, että ”kirkon ympäri soudettiin”, kuten tilannetta myöhemmissä lähteissä usein konkretisoidaan.¹⁰ Saarisella oli myös perusteita uskoa, että vesi joskus aiemmin oli saartanut tienoon ympärivuotisesti. Ajatusmallin hänelle tarjosi maankohoamisilmiö, joka tunnettiin jo hyvin.¹¹ Kansakoulujen oppikirjoissa, kuten Topeliuksen *Luonnonkirjassa* (suomennettu v. 1860) sekä *Maamme kirjassa* (suomennettu v. 1875) kuvattiin havainnollisesti, miten vesi maan kohotessa pakenee:

Missä vanhat ihmiset muistavat nuoruudessaan soutaneensa, siinä kävelevät lapset kuivin jaloin hiekalla. Mihin kalastaja muinoin laskei verkkojaan, siinä nyt talonpoika niittää heinää. Lahdet kuivuvat, matalikoista syntyy saaria, ja saaret kasvavat yhdeksi mannermaan kanssa.¹²

Tiedettiin siis, että maankohoamisen vuoksi vedet väistyivät ja saaret maatuivat kiinni rantaan, mutta nähtävästi ei ymmärretty, että ilmiö koski vain meren rannikoita.¹³ Sisämaassa tilanne on toinen: maankohoamisen seurauksena nousee koko järviallas, eivät pelkät rannat. Koska vesi ja rannat nousevat samaan tahtiin, rantaviiva pysyy periaatteessa muuttumattomana¹⁴. Saarisen oli luontevaa uskoa, että Vanajavesi oli aiempina vuosisatoina paljon korkeammalla kuin hänen

lapsuudessaan. Saarisen näkemyksiä levitti myös hänen tyttärensä Alma Aarni, joka oli kotiseutunsa ahkera ja ansioitunut kuvaaja. Aarni mainitsi Vanajansaaren kirjoituksissaan yhä uudelleen vuosikymmenien ajan.¹⁵ Ilmeisesti hän oli omaksunut ajatuksen isältään.¹⁶

Heikelin esittämänä näkemys Vanajansaaresta sai levikkiä, kun *Hämeen Sanomat* esitteli vuonna 1879 Heikelin teosta laveasti¹⁷ ja lainasi siitä otteen, johon sisältyy yllä mainittu ”Vanasaarta” ja salmea koskeva kappale. Arvostelun lopussa on kehoitus: ”Niitä, jotka haluavat tietoa kotiseutunsa muinaisuudesta, kehoitamme it-

9. Väinö Auer, *Die postglaziale Geschichte des Vanajavesees*. Forstvetenskapliga försöksanstalten 1924, 153–154. On huomattava, että Auer myöhemmin korjasi arviotaan alaspäin 2 metriin. Ks. Väinö Auer, *Die Isobasenrichtung in der Gegend des Sees Vanajavesees*. Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia A III: 94, Geologica-Geographica. Suomalainen tiedeakatemia 1968, 8.

10. Tämä 1950-luvun lähteissä usein siteerattu saari-ajatuksen konkretisointi, on mitä ilmeisimmin peräisin Alma Aarnilta ja palautuu hänen isänsä K. V. Saarisen muistelemaan tapaukseen. Ks. esim. Akseli Salokannel, *Vanajan kirja*. Wanaja-seura 1956, 120, 142.

11. Z. Topelius luennoi Yliopistossa Suomen maantieteen luennoillaan v. 1855 maankohoamis- ja vedenvähennisteorioista ja kuvaili niiden vaikutuksia useissa laajalevikkisissä kirjoituksissaan mm. *Välskärin kertomuksissa*. Allan Tiitta, *Harmaakiven maa. Zacharias Topelius ja Suomen maantiede*. Suomen tiedeseura 1994, 135–137.

12. Zacharias Topelius, *Maamme kirja*. 61. painos. WSOY 1983, 20.

13. Vielä 1920-luvulla maankohoamisen vaikutusta sisävesiin oli tutkittu melko vähän. Ks. E. G.

Petterson, Landhöjning och vattenståndsförändringar. *Tekniska föreningens i Finland förhandlingar* I (1926), 1. Topeliaaninen käsitys järvien pinnan hitaasta laskemisesta ja sen aiheuttamasta maatumisesta esiintyy Vanaja-kirjallisuudessa vielä pitkään. Ks. esimerkkejä alempana kohdassa ”Vanajansaari kirjallisuudessa”.

14. Järviältäan kallistumisen vaikutuksesta ks. jäljempänä ”Veden korkeus ennen vuotta 1857”.

15. Hänellä oli myös tilaisuus esitellä ajatusta oppilailleen toimiessaan luonnontiedon ja maantiedon opettajana Hämeenlinnan yhteiskoulussa 1909–1912.

16. Alma Aarni, o.s. Saarinen, asui suurimman osan elämästään aivan kirkon läheisyydessä Paikkalan tilalla, mikä osaltaan selittää hänen kiinnostustaan aiheeseen.

17. *Hämeen Sanomat* 26.2.1879.

sellensä hankkimaan tätä kirjaa, jonka ainerik-
kaus ja sujuva esitystapa suuresti miellyttävät
lukijaa.” Lehtikirjoitus antoikin lisäpontta saari-
myytille.

Vanajansaari kirjallisuudessa

Heikelin vuonna 1878 lanseeraama saari-näke-
mys nousee Vanaja-kirjallisuudessa yhä uudel-
leen esiin. Saari-uskomusta ovat toistaneet ja
vahvistaneet *Vanajan historian* ensimmäisessä
osassa Viljo Nissilä¹⁸ ja Seppo Suvanto¹⁹, joista
viimeksi mainittu myös päätelee, että saaren
nimi olisi ollut suomeksi Vaansaari tai Vaansalo.
Tässä muodossaan nimet näyttävät olevan Su-
vannon rekonstruktioita – tai paremminkin
konstruktioita. Tuekseen Suvanto siteeraa Akseli
Salokanteleen *Vanajan kirja*a vuodelta 1956 sekä
Auerin tutkimusta vuodelta 1924.

Akseli Salokanteleen *Vanajan kirja* oli osoitet-
tu kotiseudustaan kiinnostuneille lukijoille ja
erityisesti kotiseutulukemistoksi kansakoulujen
ylä- ja jatkoluokille. Pääpaino on Vanajan maan-
tieteellä ja paikallishistorialla. Salokannel tukeu-
tuu ennen kaikkea Alma Aarnin kirjoituksiin,²⁰ ja
”Alma-tädille” annetaan kotiseudusta kertovan
asiantuntijan rooli. Saari-aihe esiintyy kirjassa
toistuvasti. Jo alussa (s. 14) ”Alma-täti” kuvailee
Kantolan ja Kirkkokallion välistä maisemaa:
”Tuo tasanne, jossa rautatie nyt kulkee, oli aikai-
semmin järvenä, jota vielä runsaat 100 vuotta
takaperin kuljettiin veneillä.” Aiheeseen palataan
toistuvasti ja koko teoksen viides luku on saanut
otsikon ”Vanajansaaren vaiheista”.

Julkaisemattomassa käsikirjoituksessaan *En-
tisen Vanajan saaren vaiheita*²¹ Salokankaan ”Al-
ma-täti” eli Alma Aarni (os. Saarinen) kuvailee
monipuolisesti Paikkalan ja kirkonseudun histo-
riaa ja luontoa. Alussa on muinaisen Vanajan-
saaren vaiheista kuvaus:

Oli kerran – ei niinkuin saduissa – vaan oikein
todellisuudessa Vanajan vedessä 61 leveysasteen
vaiheilla saari. Mantereesta sen erottivat itä- ja
länsipuolella kapeahkot etelästä pohjoisen suuntaan

virtaavat vedet. Näistä lännenpuoleinen yhä vielä on
liikenneväylänä käyttökelpoinen, mutta idänpuolei-
sen uoman paikalla ovat Kukkolan-, Lähde-,
Käärme- ja Suosaaren suot, joiden läpi on rakennettu
rautatielinja. [...] entinen saari maan kohoamisen ja
vesien laskeutumisen johdosta on täydellisesti
liittynyt idänpuoleiseen mantereeseen.

Myös Aarnin Vanajan kirkkoa esittelevä kirjanen
vuodelta 1934 toistaa tätä näkemystä.²²

Saari esiintyy jo varhaisemmissa lähteissä,
sillä Juhani Rinne kirjoittaa Vanajan kirkon si-
jainneen ”ylävällä tasangolla – kuten sanotaan
entisellä Vaanö-nimisellä saarella, josta pitäjän
ruotsalainen nimi olisi saanut alkunsa –, muuta-
man kivenheiton päässä Vanajaveden rannas-
ta.”²³ Näkemys lienee peräisin Heikeliltä (1878),
jota Rinne siteeraa toisaalla artikkelissaan. Mut-
ta jo ennen Rinnettä Aarni oli käsitellyt Saari-
ajatusta laudaturkirjoituksessaan vuodelta
1908,²⁴ johon muun muassa *Vanajan kirjan* teki-
jä viittaa.

18. Viljo Nissilä, Suur-Vanajan nimistöä. Teoksessa Y. S. Koskimies & Pekka Lampinen (toim.) *Vanajan historia I*. Wanaja-seuran julkaisuja XX. Wanaja-seura 1976, 12–13.

19. Suvanto 1976, 116.

20. ”Erityisesti haluan kiitollisuudella mainita maisteri *Alma Aarnin*, jonka arvokkaat laudaturtyöt Vanajan luonnonomaisesta maantieteestä olen saanut käytettäväkseen. Samoin ovat lähteenä olleet useat hänen ”Kotiseutuun” lähettämänsä kirjoitukset.” Salokannel 1956, 6.

21. HMA, Alma Aarnin henkilöarkisto, Entisen Vanajan saaren vaiheita, Alma Aarnin julkaisematon käsikirjoitus. Kannessa kirjoitusvuosi 1952, laajuus 18 sivua. Lainaus sivulta 1.

22. Alma Aarni & H. A. Soila, *Vanajan kirkosta ja sen vaiheista*. Vanajan seurakunta 1934, 10. Ote on arvatenkin Aarnin kirjoittama, vaikka tekijöiden työnjakoa ei julkaisussa ilmoiteta.

23. Juhani Rinne, Vanajan kirkko. *Suomen Museo* (1910), 65.

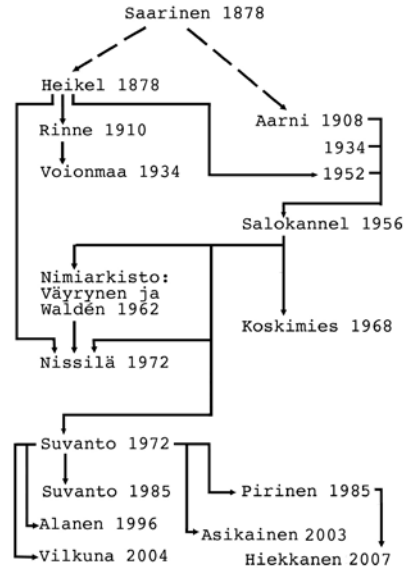
24. [Alma Siviä Saarinen, *Vanajan pitäjän maantiedettä*. Laudaturkirjoitus, Helsingin yliopisto 1908.] Kirjoituksessa näyttää olleen arvokasta tietoa mm. seudun kasvillisuudesta ja eläimistä. Vielä v. 1975 Pekka Lampinen siteeraa Aarnin laudaturkirjoitusta kahdessa artikkelissaan. Pekka Lampinen, Vanajan kirkon naakkayhdyskunta.

Myös eräissä uudemmissa julkaisuissa saari esiintyy vakiintuneena tosiasiana: Suvanto toisti käsityksensä vuonna 1985²⁵ ja Pirinen mainitsi vuonna 1985 Turun piispalla olleen vuonna 1324 kartanonsa Vanaansalossa, ”joka silloin oli vielä saari”.²⁶ Timo Alanen arveli vuonna 1996 Vanajaveden joidenkin saarien ”maatuneen niemiksi” vedenpinnan laskun myötä jo 1700-luvulle tultaessa.²⁷ Myös Alasen mukaan Vanajan kirkon eli Vanajansaaren aluetta olisi aiemmin kutsuttu Vanajansaloksi ja kirkon seutu samoin kuin Kantolan kylä olisivat ”olleet samassa suuressa saaressa”.²⁸

Samoilla linjoilla aloittaa Terho Asikainen *Hämeenlinna–Wanaja*-julkaisussa katsauksensa Vanajan seurakunnan historiaan vuonna 2003: ”Vanajan ruotsinkielinen nimi *Wänö* sisältää saarta tarkoittavan sanan ”ö”, ja se näyttää viittaavan Vanajansaloksi tai Vanaansaloksi kutsuttuun saareen, joka on sijainnut tällä alueella Vanajaveden pinnan ollessa ylempänä kuin nykyisin.”²⁹ Anna-Maria Vilkun kirjoittamassa *Vanajan historian* kolmannessa osassa (2004) saari mainitaan jo alkusivuilla: ”Vanajan kirkko rakennettiin 1400- ja 1500-luvun taitteessa Vanajaveden saarelle, joka vähitellen maatu kiinni Katumajärven ja Vanajaveden väliseen kannakseen.”³⁰ Markus Hiekkänen puolestaan tukeutuu omissa esityksessään vuodelta 2007 Piriseen (1986) ja antaa ymmärtää kirkon sijaitsevan saareissa vielä tänäkin päivänä: ”[1300-luvun Vanajan kartano] sijaitsi samalla saarella kuin kirkko on nyt –”.³¹

Teoksessa *Kotiseutu kertoo*. Wanaja-seuran julkaisuja XIX. Wanaja-seura 1975a, 15–30; Pekka Lampinen, Sata vuotta Vanajan ilmasto. Teoksessa *Kotiseutu kertoo*. Wanaja-seuran julkaisuja XIX. Wanaja-seura 1975b, 31–37. Valitettavasti käsikirjoitusta ei ole löytynyt. Viimeksi sitä on etsitty 14.1.2010 Pekka Lampisen jälkeennejäänneistä papereista – tuloksetta. Laudaturkirjoituksen nimi ja kirjoitus aika ovat peräisin Lampiselta. Aarni valmistui filosofian maisteriksi 1908 Helsingin yliopistosta, pääaineinaan maantiede, kasvi- ja eläinoppi. HMA, Alma Aarnin henkilöarkisto.

Vanajansaaren polveutuminen kirjallisuudessa

Kuvio 1.

Saari-käsityksen siirtyminen lähteestä toiseen voidaan esittää kuvionakin (kuvio 1).

Erikseen on mainittava kaksi tutkijaa, jotka eivät ole omaksuneet saari-käsitystä. *Vanajan*

25. Seppo Suvanto. Keskiäika. Teoksessa Y. S. Koskimies (toim.) *Hauhon, Luopioisten, Tuuloksen historia* I. Hauhon, Luopioisten ja Tuuloksen kunnat 1985, 705.

26. Kauko Pirinen, *Vanajan kirkon ja seurakunnan vaiheita*. Hämeenlinnan seurakunta 1986, 2. Mainitussa vuoden 1324 lähteessä ei ole suomenkielistä paikannimeä ”Vanaansalo” vaan ruotsinkielinen ”Vaano”.

27. Timo Alanen, Vanajaveden varren nimistöä. Teoksessa *Arx Tavastica* 10. Hämeenlinna-Seura 1996, 6.

28. Alanen 1996, 17.

29. Terho Asikainen, Wanajan seurakunnan pitkät historia. Vuosikirjassa *Hämeenlinna–Wanaja. Kotiseutujulkaisu* LI. Hämeenlinna–Wanaja-seura 2003.

30. Anna-Maria Vilkuna, *Vanajan historia* III. *Vanajan kunnan ja Hämeenlinnan maalaiskunnan historia 1860-luvulta kuntien lakkauttamisen vuosiin 1948 ja 1967*. Wanaja-seura 2004, 13.

31. Markus Hiekkänen, *Suomen keskiajan kivikirkot*. SKS 2007, 354.

historian ensimmäisessä osassa Knut Drake ei mainitse Vanajansaarta. Päinvastoin, kirkko oli alusta alkaen maayhteydessä Vanajaveden itärantaan: ”Kulkuyhteydet kirkkoon ovat [...] olleet hyvät [...] kyläteitä pitkin oli yhteyttä sekä Idän-päähän että Harvialaan päin.”³²

Vanajan historian toisessa osassa Raili Rytkönen asemoi kirkon selvästi vesistön itärannalle: ”Pitäjän keskiaikainen kirkko oli rakennettu Vanajaveden itärannalle, kannakselle, joka jää Vanajaveden ja Katumajärven väliin.”³³

Paikannimen todistus

Myyttinen Vanajansaari on ankkuroitunut lujasti paikallishistorialliseen kirjallisuuteen, mutta toistasataa vuotta vanha myytti voidaan kumota monin eri perustein.

Ensinnäkin mikään kirkonseudun vanha suomenkielinen paikannimi ei viittaa saareen. Suomenkielistä nimeä ”Vanajansaari” tai sen variantteja ei esiinny yhdessäkään keskiajan tai uudenajan kirjallisessa lähteessä ennen 1870-lukua. Nimistöissä ei myöskään esiinny viittausta kirkon itäpuolella sijainneeseen salmeen tai sen ylittävään siltaan tai portaaseen.³⁴ Mahdollinen saari olisi mitä todennäköisimmin jättänyt paikannimistöön jonkin jäljen.

On totta, että keskiajan asiakirjalähteissä Vanajan nimi esiintyy muodossa *Vaanö* (variantteineen), johon näyttäisi sisältyvän saarta tarkoittava *ö*-elementti. Vanajan ruotsinkielinen nimi esiintyy Turun tuomiokirkon Mustassakirjassa 1400-luvun loppuun mennessä 13 kertaa; kuitenkin osa esiintymistä päättyy *ön* asemasta *aa-* tai *å*-elementtiin,³⁵ ja vuoden 1527 jälkeen saareen viittaava *ö* katoaa asiakirjoista.

Vaanö-nimi ei ole sitova todistus saaren olemassa olostä; *ö*-elementin voi selittää nimenantajien väärä käsitys paikan luonteesta sekä vanhojen tekstien oikeinkirjoituksen yleinen summittaisuus. On myös huomattava, että keskiajan ruotsin *ö* tarkoitti yhtä hyvin veden *äärellä* sijaitsevaa kuin veden *ympäröimää* maa-aluetta. Paikannimissä esiintyy myös toista alkuperää oleva

ö merkityksessä ’soiden ympäröimä maankouhuma’.³⁶

Alkuperäinen suomalainen paikannimi *Vanai* kääntyi tuoreeltaan ja ehkä sattumanvaraisesti ruotsinkielen kannalta luontevaan *ö*-loppuiseen asuun.³⁷ Nimen antajilla ei välttämättä ollut selvää käsitystä seudun topografiasta. Kankaantaan salmea soutava saattoi mieltää kirkonseudun ja Mäskälän kylän yhdeksi saareksi, jonka itärantana oli pitkä Katumajärvi. Keskiaikainen *Vanö*-tyyppi esiintyi asiakirjoissa, jotka yleensä kirjoitettiin Turussa paikallista maantiedettä tuntematta. *Vanö* hävisi 1500-luvulla, ja nimen loppuun vakiintui seutua paremmin kuvaava *å* eli joki.

Hydrografiset ja topografiset todisteet

Vanajaveden vuotta 1857 varhaisemman keski-korkeuden määrittely on vaikeaa: systemaattisia vedenkorkeusmittauksia alettiin tehdä vasta vuonna 1874 eivätkä vanhoissa asiakirjoissa

32. Knut Drake, Vanajan kirkko. Teoksessa Y. S. Koskimies & Pekka Lampinen (toim.) *Vanajan historia* I. Wanaja-seuran julkaisuja XX. Wanaja-seura 1976, 237.

33. Raili Rytkönen, *Vanajan historia* II. *Vanajan ja Hämeenlinnan maaseurakunnan historia uuden ajan alusta kunnallishallinnon alkuun 1868*. Hämeenlinnan kaupunki 1992, 24.

34. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen paikannimikokoelmassa ei ’Vanajan’ kohdalla ole hakusanaa ’Vanajansaari’ tai ’Vanaansalo’. Ne tosin esiintyvät aineistoissa, mutta nimestäjien (Väyrynen ja Waldén) lähteinä on ollut Salokannel (1956). Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston perinnekortistosta ei myöskään löytynyt (2005) vastaavia hakusanoja.

35. *Registrum Ecclesiae Aboensis eller Åbo domkyrkas Svartbok*. Art House 1996.

36. ”Ordet *ö* ingår i en mängd ortnamn – – ofta i betydelse ’upphöjning över sank mark’. Elof Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok*, del 2. Gleerup 1922, s. v. *ö*.

37. ”Vanha ruotsalainen kirjoitustapa (Waanø, Wanø, Vano) ei ole itsenäinen tai alkuperäisen saaren tai kartanon nimi, vaan ruotsalainen muunnos ikivanhaa suomalaista suurpitäjännimeä *Vanaja*”, Väinö Voionmaa, Piispankartano Vanajassa. Teoksessa *Hämeen elämää ja oloja*. Hämeenmaa IV. Hämeen heimoliitto 1934, 28.

esiintyvät korkeusmaininnat kerro mittauksen vertailutasoa. Myös keskivedenkorkeus oli tuntematon käsite. Sen sijaan puhuttiin esimerkiksi ”tavallisesta korkeudesta”, jonka määrittely on pakostakin summittaista.

Kirkon itäpuolisen maakynnyksen entisen korkeuden täsmällinen selvittäminen nykymaastoa tarkastelemalla on puolestaan vaikeaa siksi, että 1860-luvulla rakennettu rautatiepenger ja sata vuotta myöhemmin rakennettu Turun Valtatie ovat muuttaneet huomattavasti maasto-kohtaa.

Vesistön tai tulvan korkeuslukemissa on mieltä vain, jos tiedetään, mihin lähtötasoon niitä on verrattu. Muussa tapauksessa ajaututaan virhepäätelmiin.³⁸ Tunnistettavan kiintopisteen puuttuessa lukemat eivät ole vertailukelpoisia.³⁹ *Wi-borg*-lehti ilmoitti 27.10.1857 järven korkeudeksi 275 jalkaa. Gyldenin vuoden 1850 kartan⁴⁰ mukaan korkeus oli 264 jalkaa. Kummankaan mitaustapa ja peruslähtötaso eivät ole tiedossa.

Kokoamalla eri lähteiden tiedot ja vertailemalla niitä voidaan päätellä, että veden keskimääräinen korkeus Vanajan seudulla oli ylimmillään (81,5 m, N60) vuoden 1750 tienoilla. Pian sen jälkeen suoritettut ja 1820-luvulla jatkettut alajuoksun salmien (Lepaa, Mierola) ja vuolteiden perkaukset jouduttivat veden virtausta ja alensivat siten veden vuotuista keskikorkeutta jonkin verran. Vuosina 1857–1862 suoritettu Kuokkalan kosken kynnyksen alentaminen laski järvioltaan pintaa 1½–2 metriä.⁴¹

Vanajan kirkko rakennettiin 1400-luvulla, ja sen puinen edeltäjä 1200-luvulla. Mikä oli Vanajaveden korkeus tuolloin?

Vanajavesi muodostaa yhden suuren altaan, joka ulottuu Kernaalanjärvestä Lempäälän Kuokkalan koskeen, niin että vedenpinta on periaatteessa samalla tasolla koko altaassa.⁴² Peruskorkeus muuttui vain vähän 600 vuoden aikana, 1200-luvulta vuoteen 1857. Maankohoamisen luonteen vuoksi vedenpinta nousi hieman Vanajaveden kaakkoispäässä. Myös liettymisen aiheuttama salmien mataloituminen nosti vuo-

tuista *keskimääräistä* korkeutta pidentämällä tulva-aikoja.

Vanajaveden altaan kynnys sijaitsee luoteessa Lempäälän Kuokkalassa, jossa maa jääkauden jäljiltä kohoaa nopeammin kuin Vanajan seudulla. Altaan hitaasti kallistuessa vesi kohoaa järven kaakkoispään rannoilla. Kohoaminen on laskennallisesti noin ½ metriä viidessäsadassa vuodessa⁴³. Siten kirkonseudun rantaviiva oli vuonna 1250 laskennallisesti 60 senttimetriä alempana kuin 1850-luvulla. Maankohoaminen ei siis alentanut järven pintaa Vanajan seudulla, kuten

38. Vielä 1920-luvulla esiintyy kirjallisuudessa ja kartoissa huomattavan ristiriitaisia tietoja. Laajalevikkisessä maantieteellisessä tietokirjassa Kernaalanjärven korkeudeksi merkittiin karttaliitteessä 79 m ja Miemalanselän korkeudeksi 80 m vuonna 1922. Vesi olisi siis virrannut ylämäkeen! Kirjan Vanajaa koskevassa luvussa (s. 279) Miemalanselän korkeudeksi ilmoitettiin peräti 81 m, ja Vanajaveteen laskevan Katumajärven korkeudeksi 80,6 m. *Suomenmaa. maantieteellis-taloudellinen ja historiallinen tietokirja*. 4. osa. Hämeen lääni. Tietosanakirja 1922.

39. Tässä kirjoituksessa kaikki vedenkorkeustiedot on vertailun mahdollistamiseksi muutettu nykykartoissa yleiseen N60-korkeusjärjestelmään. Monissa uusissakin lähteissä käytetään vielä korkeusjärjestelmää NN. Vanajaa koskevat NN-arvot on muutettu N60-järjestelmään lisäämällä 15 cm. Muunnostaulukko teoksesta Erkki Kääriäinen, *Suomen toisen tarkkavaatituksen kiintopisteluetelo* I. Suomen geodeettinen laitos 1963. Karttaliite: Siirtokorjaus NN-N60 senttimetreinä.

40. C. W. Gylden, *Suomenmaan korko-kartta – v. 1850*. (Näköispainos). Maanmittaushallitus 1972.

41. Palménin mukaan n. 2 metriä, Kaukamaan mukaan 1½ metriä – oleellisesti vähemmän kuin esim. Suvannon mainitsema 3 metriä. E. G. Palmén, *Äldre och nyare sjöfällningar i Finland*. Fennia 20:7 (1903), 64; L. I. Kaukamaa, *Tie- ja vesirakennushallitus 1816–1941. Katsaus viraston kehitykseen ja sen suorittamiin tärkeimpiin töihin*. Tie- ja vesirakennushallitus 1941.

42. Käytännössä tietyllä hetkellä, varsinkin tulva-aikoina, vesi on selvästi korkeammalla altaan kaakkoispäässä kuin Lempäälässä, koska monet matalat salmet hidastavat tulvavesien virtaamista ja laskeutumista perustasoon.

43. Ks. esim. Tuovi Kankainen, Terttu Lempiäinen & Irmeli Vuorela, *Die Siedlungsgeschichte und Umweltentwicklung von Hämeenlinna Varikkoniemi im Lichte archäometrischer Untersuchungen*. *Suomen Museo* 99 (1992), 87.

usein on uskottu, vaan päinvastoin on nostanut sitä, laskennallisesti runsaat puoli metriä 600 vuodessa.⁴⁴

1700-luvulta on tietoja, joiden mukaan kevätulvat olivat alkaneet vaivata rannoilla sijainneita niittyjä ja peltoja aiempaa pahemmin. Tämän vuoksi kapeita salmia, kuten Hattulan Mierolan salmea, alettiin perata ja syventää virtauksen jouduttamiseksi. Perkaustöitä tehtiin moneen otteeseen 1700-luvun puolestavälistä alkaen. Jo vuosina 1757 ja 1773 perattiin Vanajan alapuolista vesistöä⁴⁵, ja vuosina 1818–1826 koskenperkaustoimikunta teetti Lempäälässä perkaustöitä, joiden tarkoituksena oli parantaa virtausta ja alentaa pysyvästi Kuokkalankosken kynnystä⁴⁶. Tuloksena veden keskimääräinen korkeus lienee alentunut hieman.

Vesistöä laskettiin vuosina 1857–1862 virallisten lähteiden mukaan 5 jalkaa eli 1 ½ metriä. Sen jälkeen veden peruskorkeutta ei tiettävästi ole muutettu, joten pinta ennen vuotta 1857 oli suunnilleen tasossa 81 metriä, vuoden 1862 jälkeen 79,4 metriä. Puolentoista metrin laskusta raportoivat tuoreeltaan myös sanomalehdet.⁴⁷ Koskenperkaustoimikunnan vuosikertomuksissa 1857–1862 lopulliseksi laskuksi mainitaan 5 jalkaa.⁴⁸

Keskivesi ei siis historiallisena aikana koskaan ollut enempää kuin noin kaksi metriä nykyistä tasoa korkeammalla. Tarkasteluajanjaksona veden pinnan muutokset ovat ylipäänsä olleet varsin pieniä, lukuun ottamatta järvenlaskun aiheuttamaa pudotusta. Tarkastelen tässä valossa kahta muuta saari-oletuksen kannalta ratkaisevaa seikkaa: kirkon itäpuolisen notkon kynnystä ja tulvien korkeutta.

Itäpuolisen kynnyksen korkeus

Alavat Käärmesuo ja Paikkalanniitty (Paikkalan-suo) olivat arvatenkin usein veden peittämiä. Niiden välille jäi yli 600 metriä kuivaa maata, leveä kannas, jonka ansiosta kirkonseutu oli osa mannerta. Vaikka soiden ja vetisten niittyjen pinta on voinut aikojen kuluessa nousta turve-

kerroksen kasvaessa (tai päinvastoin laskea suon kuivumisen myötä), kirkon ja Kirkkokallion välinen notko on pysynyt samassa tasossa. Päätelmä tukeutuu siihen, että alueen maaperä on savimaata, kuten ilmenee vanhojen karttojen selityksistä, ja paikoitellen moreenia, mikä ilmenee maastoa tänä päivänä silmämääräisesti tarkastelemalla. Hämeenlinnan kaupungin mittaustoimiston korkeuspistetietojen mukaan notkon pohja on tänä päivänä alimmillaan noin 83 metrin tasossa.⁴⁹ Notko tuskin oli tätä alavampi 1700-luvulla. Maaston entistä korkeutta on kuitenkin vaikea arvioida, sillä rautatie- ja maantienkereiden rakentaminen on kasannut ja liikutellut maamassoja juuri oletetun vesiväylän tienoilla.

Karttaan 3 on piirretty näkyviin nykyinen 82,5 metrin korkeuskäyrä, jolloin havainnollistuu kynnyksen muoto ja laajuus. Kartta esittää kirkonseudun tilanteessa, jossa Vanajaveden pinta on kolme metriä nykyisen normaalitason (79,4 metriä) yläpuolella – tilanne joka toisinaan valitsi 1700-luvulla tulva-aikana.

44. Erkki Kääriäinen, Land uplift in Finland computed by the aid of precise levellings. *Fennia* 89:1 (1963).

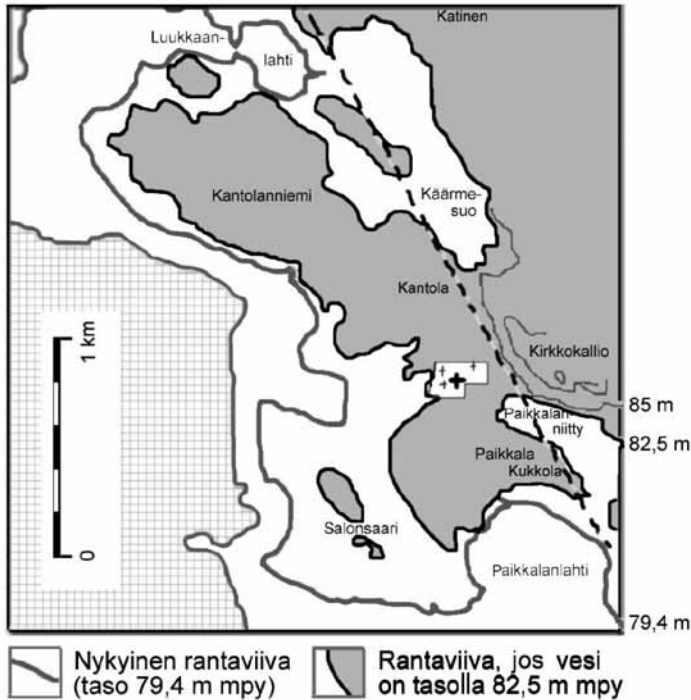
45. Rytkönen 1992, 338. Rytkönen siteeraan Hämeenlinnan väkilukutaulusta peräisin olevaa tietoa vuodelta 1774. Sen mukaan perkauksen tuloksena veden pinta oli alentunut kolme jalkaa (n. 90 cm). Luku vaikuttaa liioitellulta. Keväinen ylivesi on ehkä saatu laskemaan aiempaa nopeammin, mikä on alentanut laskennallista vuotuista keskipettä. Kyseessä ei kuitenkaan ollut järven kynnyksen madaltaminen.

46. Berättelse om Strömrensningar i Finland. Tawastehus Län. *Finlands Allmänna Tidning* 20.9.1821; 15.5.1824; 7.7.1827. Vuoden 1827 perkauksen arveltiin alentaneen kynnystä 2 jalkaa. Perkauksien vaikutus veden pinnan keskikorkeuteen näyttää jääneen vähäiseksi.

47. *Finlands Allmänna Tidning* 6.3.1862; *Hämäläinen* 21.11.1862; *Helsingfors Dagblad* 14.11.1862.

48. KA, Standertskjöldin raportit. Toinen virallinen lähde mainitsee laskuksi n. 2 metriä. *Berättelse öfver storfurstendomet Finlands förvaltning ifrån år 1855 till början af 1862, författad enligt officiella handlingar* / [utg. av Gabriel Rein]. Helsingfors 1862, 66–67.

49. Hämeenlinnan kaupungin mittaustoimisto, tuloste alueen korkeuspisteistä 2007. Tekijän jäämistössä.

Kartta 3. Paikkalansuon ja Käärme-suon välinen, kirkon "itäpuolinen kynnyks". Kartta esittää rantaviivan sijaintia tulva-aikana 1700-luvulla, silloin kun tulvavesi on noussut keskimääräisestä korkeudesta (vajaat 81,5 m) runsaan yhden metrin verran tasoon 82,5 metriä merenpinnan yläpuolella. Viitteenä nykyinen rautatielinja. Kartta: Erkki Salo.

Tavanomaisen tulvan (alle 1 metri) aikana kirkko ei ollut missään mielessä saaressa.⁵⁰ Tavanomainen tulva 1700-luvulla nosti veden silloisesta normaalitasostaan (noin 81,5 metriä) kartasta 3 näkyvällä tavalla Paikkalan- niitylle ja Käärmesuolle, mutta 600 metrin levyinen kannas liitti yhä kirkonseudun tukevasti itäpuolen mantereeseen.

Vertailukohtana tarjoaa Hämeenlinnan Hätilänniemi (Varikkoniemi). Sen yhdistää Vanajaveden itärantaan kannas, jonka korkeus on hieman alle 83 metriä merenpinnan yläpuolella.⁵¹ Tärkeä Viipurintie kulki 1700-luvulla niemen kautta ja kannaksen korkeus, vajaa 83 metriä, näyttää riittäneen pitämään tien yleensä kuivilla. Kaikissa vanhoissa kartoissa⁵² Hätilänniemi esitetään niemenä, ei saarena. Salmesta tai itäpuolisesta sillasta ei ole merkkiä. Vanajan kirkolla tilanne oli vastaava: sielläkin kannaksen korkeus oli alimmillaan vajaat 83 metriä, ja kannaksen halki kirkolta koilliseen kulki paljon käytetty kirkkotie Mäskälän (nykyinen Katinen-Idänpää) kylään.

Oliko Vanajansaari olemassa tulva-aikoina?

Vuoden 1857 järvenlaskun jälkeen ei korkeintaan tulva⁵³ enää voinut muuttaa kirkonseutua saareksi; Kirkkokallion kannaksen ylittämiseen tarvittaisiin yli 3½ metriä korkea tulva. Ennen vuotta 1857 kevättulva nosti veden helposti Paikkalan- niitylle, ja jos vesi edelleen nousi, se alkoi etsiä uraa peltojen oja pitkin halki Kirkkokallion kynnyksen, luoteeseen kohti Käärmesuota, joka oli jo tulvaveden alla. Vielä lisää noustessaan vesi peitti notkossa olevat alimmat pellot, ja lopulta, veden noustua yli 83 metrin, muodostui

50. Saaren käytännöllinen määritelmä voisi kuulua: alue, jota vesi ympäröi suurimman osan vuotta. Väyliä syvyys ja leveys riittävät veneellä soutamiseen.

51. Kankainen, Lempiäinen & Vuorela 1992, 88.

52. Esim. Tandefelt 1759.

53. "Vanajanjoen keväällä tulviessa vesi nousee 2–3, jopa 4:kin m. ja lieviä kauas mataloille rannoille." *Suomenmaa* 1922, 279. Mainituista luvuista ainakin 4 metriä on liioiteltu.

veneellä soudettava uusi, itäinen uoma. Mäskälään johtava tieyhteys katkesi, ja kirkon tienoosta tuli tulvan ajaksi saari. Kuinka usein tällainen tulva esiintyi?

Asiakirjojen maininnat poikkeustulvistä eivät ole harvinaisia, mutta niitä on sitäkin vaikeampi tulkita. Luotettavia tulvamerkintöjä ei ole.⁵⁴ Tarkkaa tietoa tulvien korkeudesta ja ajoitukselta voisi antaa rantaniittyjen ja -soiden kerrostumien analysointi nyky menetelmin.⁵⁵ Olen arvioinut 1700-luvun ja 1800-luvun alun tulvien korkeutta kirjallisuudessa olevien mainintojen sekä myöhempien, vuonna 1875 alkaneiden systemaattisten vedenkorkeusmittausten pohjalta.

Vuonna 1750 vesistön keskimääräiseksi korkeudeksi voidaan arvioida⁵⁶ enintään 81,5 metriä. Kalenterivuoden mittaan veden korkeus lieene vaihdellut suunnilleen saman mekanismin mukaan kuin myöhemmin, järvenlaskun jälkeisenä aikana. Kevättulvien vuoksi touko-kesäkuussa pinta nousi lähes metrin, ja uudelleen syksyllä marraskuussa. Heinä-syyskuussa pinta oli keskiarvoa puolisen metriä matalammalla, samoin alkutalvesta helmikuusta maaliskuun puoleenväliin. Muina aikoina (3 kk) se oli keski korkeudessa.

Normaaliksi katsottava 70 senttimetrin suuruinen tulva ei muuttanut kirkonseutua saareksi, mutta korkeampiakin tulvia esiintyi. Syynä saattoi olla keväällä alapuolisen vesistön kapeikkoon syntynyt jääpato, joka nosti vettä rajusti (enimmillään ehkä jopa 3 metriä normaalikorkeudesta), joskus riitti poikkeuksellisen runsasluminen talvi ja lumen nopea sulaminen. Edellisessä tapauksessa huipputulva kesti lyhyen ajan, jälkimmäisessä pidempään. Näissä tapauksissa tulva todella saartoi kirkonseudun. Tilastojen mukaan yli puolentoista metrin korkuinen tulva oli harvinaisen vuosina 1875–1957, aikana jolloin järviollas oli jo laskettu, mutta säännöstelyä ei vielä ollut alettu – sitä korkeammalle (+2,35 metriä) vesi nousi tuona aikana vain kerran, kuuluisana tulvavuotena 1899.⁵⁷ Ennen vuotta 1857 ylikorkeat tulvat eivät liene olleen paljon yleisempiä,⁵⁸ joten

ilmeisen harvoin kehittyi tilanne, jossa ”kirkon ympäri voitiin soutaa.”

Maaston tarkastelu osoittaa, että kynnyksen ylittäessään tulvaveden uoma kulki suunnilleen nykyistä rautatien linjaa pitkin, kuten jo Heikel totesi. Viitteen sen paikasta antaa myös Holmbergin karttaan (1751) piirretty talvitie. Ajaessaan reellä Paikkalanlahden jäältä pohjoisen suuntaan ajomies, samoin kuin tulvavesi, eteni matalinta mahdollista uraa Paikkalanniityn poikki ja kirkon ja Kirkkokallion välistä. Kirkkokallion kynnyksen ylittävä tulva sattui kuitenkin vain muutaman kerran vuosisadassa, joka tapauksessa harvemmin kuin kerran kymmenessä vuodessa. ”Vanajansaari” oli siten poikkeusilmiö – ja erikoisuutensa vuoksi tapaus muistettiin hyvin.

54. ”Tietoja varhaisemmista tulvista Suomessa on vaikea saada sen johdosta, että niistä ei ole tehty riittävän luotettavia muistiinpanoja. Muistitiedot ovat epäluotettavia ja havainnot, joista ei ole tehty tarkkaa merkintää, ovat usein harhaanjohtavia. – Tulvan suuruutta myöhemmin sattuneisiin tulviin on myös vaikea verrata, koska vesiväylä on useasti sen jälkeen perattu tai uomaan kasaantunut lietettä, niin että purkautumissuhteet ovat muuttuneet. Ainoastaan poikkeuksellisen suurista tulvista voidaan näinollen saada vähäisiä tietoja, lähinnä vuosiluku, milloin tulva on sattunut.” *Tulvakomitean mietintö* 1939, 11.

55. Ks. esim. Elisabeth Grönlund & Heikki Simola, *Paleologiaa Hämeen linnan liepeiltä*. Luonnontiede avaa ikkunoita menneisyyteen. Teoksessa *Arx Tavastica* 13. Hämeenlinna-Seura 2009.

56. Keskimääräinen vedenkorkeus, keskivesi: ”Jonkun ajanjakson keskivesi on tämän ajanjakson aikana säännöllisesti suoritettujen vedenkorkeuslukemain keskiarvo.” Esim. 12 kuukausikeskiveden summa jaettuna 12:lla. *Tulvakomitean mietintö* 1939, 253.

57. Vuoden 1899 ”Valapaton tulvassa” vesi nousi Hämeenlinnassa tasoon 81,75 m. Hämeenlinnan kaupunginarkisto (HKA), Graafillinen taulu vedenpinnan korkeus-suhteista Vanajavedessä Vv. 1885–1915.

58. Eräiden tietojen mukaan vedenpinnan vuotuiset vaihtelut säilyivät järvenlaskun jälkeenkin ennallaan tai ehkä jopa lisääntyivät. Palmén 1903, 64.

Kartat todisteena

Kaikki vuosien 1650 ja 1857 väliset Vanajan ja Hämeenlinnan seudun kartat osoittavat poikkeuksetta, että kirkonseutu oli osa itäpuolista mannerta. Saaresta ei näinä vuosina näy jälkeäkään.

Veden korkeutta voidaan arvioida vertailemalla vanhojen ja nykyisten karttojen rantaviivoja. Yllättäen kaikissa 1700-luvun kartoissa niemet ja lahdet näyttävät olevan lähes nykyisessä hahmossaan, ikään kuin vesi olisi ollut vain noin metrin nykyistä ylempänä, siis alle 81 metrin tassossa. On kuitenkin huomattava, että karttoihin voitiin merkitä ”tavallinen vesi”, joka on käsitteenä keskikorkeutta alempi.⁵⁹

Vertailua nykykarttoihin vaikeuttaa myös rantaviivan luontainen epämääräisyys. Isojakojen tiluskarttojen laatijat tekivät täsmällistä työtä, mutta eivät aina välittäneet selvittää rantaviivoja tarkasti.⁶⁰ Rantaviiva piirrettiin usein kaislikon ja avoveden rajalle; kuitenkin niityksi merkityn kaislikon pohjalla on helposti metrin verran vettä. Rantaluhkien heinäkorjuussa turvaututtiin usein suokenkiin, ruuheen tai veneeseen.

Vesistökartassa vuodelta 1759⁶¹ rantaviiva on varsinkin rantaniityillä noin puoli metriä ylempänä kuin muissa samanaikaisissa kartoissa. Vesistön syvyyspisteitä mitannut, rantoja järveltä päin katsonut kartoittaja lienee nähnyt muita kartanpiirtäjiä tarkemmin rantakaislikoiden pohjalla vallinneen veden todellisen korkeuden.

Vertailussa nykykarttoihin on toisaalta otettava huomioon kosteiden rantamaiden mahdollinen painuminen sen jälkeen kun vesistönlasku oli saattanut ne kuiville.⁶² Vetinen Paikkalanniity on voinut painua puoli metriä ja enemmänkin. Ennen vuotta 1857 rantaniityn pohja on siis voinut olla nykyistä tasoa (noin 81–81,5 metriä) korkeammalla, joten silloinen 81–81,5 metrin tassolla oleva vesi ei ole yltänyt juuri nykyistä rantaviivaa edemmäs. Veden todellista korkeutta on kuitenkin vaikea arvioida tarkasti karttojen rantaviivoja vertailemalla.

Peltojen paikat

Selvimmän korkeussuhteista kertovat 1700-luvun karttoihin merkityt pelлот ja niityt. Vuoden 1702 maakirjakarttaan⁶³ (kartta 4) on kuvattu kirkon koillispuoliset pelлот. Ne ulottuvat Kantolan talon kaakkoispuolella yli notkon vastapäisen rinteeseen reunaan saakka, noin 84 metrin korkeuteen asti, rinteeseen johon Mäskälään vievä tie nousee. Samaa uraa noudatti vielä 1960-luvun alussa Idänpäähän johtava tie, joka notkokohdassa ylitti tasoristeyksessä rautatien. Paikka sijaitsee vajaat 100 metriä kaakkoon nykyisestä Turun valtatie sillasta.

Kartassa ei ole merkkiäkään vesiuomasta. Kantolan pelлот ulottuvat nykyisen rautatien itäpuolelle, kohtaan jossa maasto alkaa jälleen nousta notkon pohjalta. Rautatien linja osoittaa suunnilleen uoman, jota poikkeuskorkea tulvasi virtasi peittäen alleen osan Kantolan peltoja. Peltoja ei olisi perustettu niin alavaan paikkaan, että ne olisivat olleet aina tai enimmäkseen veden peitossa. Voidaan arvioida, että metriä tai puoltatoista korkeammat tulvat olivat lyhytkestoisia eivätkä jokavuotisia.

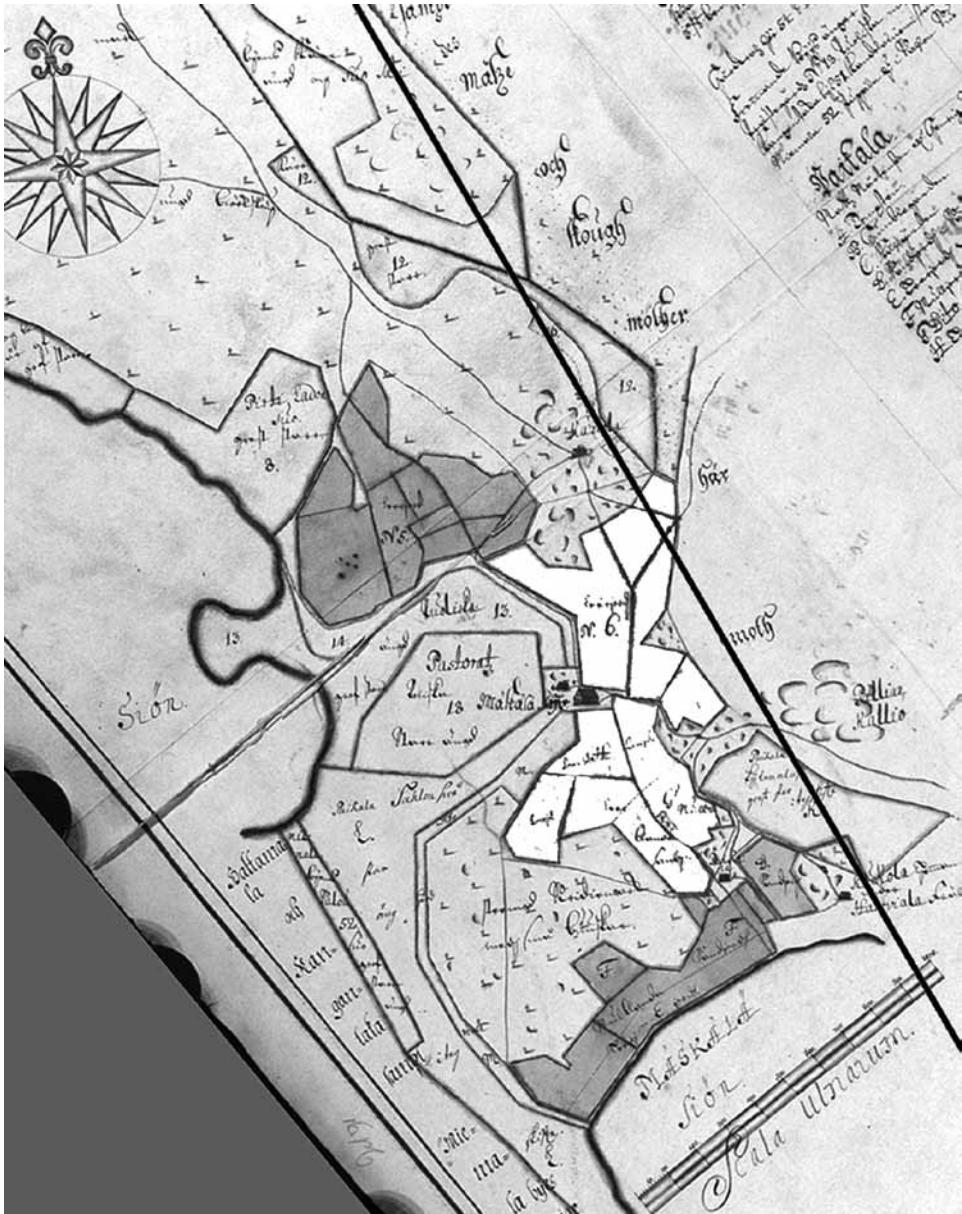
59. ”Tavallinen vesi on useimmissa tapauksissa alapuolella keskivettä. Sen määrääminen on huomattavasti hankalampaa kuin keskiveden määrääminen.” *Tulvakomitean mietintö* 1939, 253.

60. Alfred A. Gustafsson, Maanmittarikunta ja mittaus-työt ruotsinvallan aikana. Teoksessa *Suomen maanmittauksen historia I. Ruotsinvallan aika*. WSOY 1933, 27.

61. Geometrisk Carta öfver Wattudraget emellan Wanajavesi och Kärnala träsk – – Pliktad ären 1758 och 1759 af E. Salin. Karttalehti nr 8: Wäno kyrka, Paikala by. KA, P3/190 (55M 10/20).

62. Maanpinnan alenemisesta ks. *Tulvakomitean mietintö* 1939, 152, 232, 237.

63. KA, Maakirjakartta, Niclas Avander, Kandola – – sampt Paikala 1702.

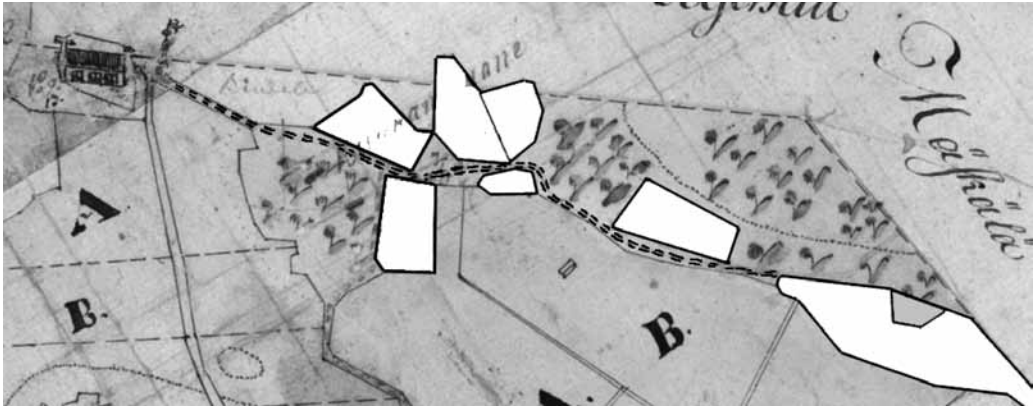

Kartta 4. Avander 1702 (ote). Kartan keskellä Vanajan kirkko, siitä suoraan pohjoiseen Kantolan talo. Pellot on tähän merkitty valkoisella, erotukseksi harmaista niityistä. Karttaan on asemoitu nykyinen rautatien linja (oikeasta alakulmasta lähtevä musta viiva).⁶⁴ Kirkon itäpuolella näkyy Paikkalan kallio (Kirkkokallio). Lähde: Kansallisarkisto, Maakirjakartta, Niclas Avander, Kandola -- samt Paikala 1702.

Kirkon itäpuolisen kannaksen eteläosa näkyy kartassa 5 vuodelta 1785.⁶⁵ Siitä ilmenee, että koko alue kirkosta itään aina Kirkkokallion rinteeseen asti on joko peltoa tai metsää. Paikkalan ja Käärnesuon välinen alue on ollut kuivaa, viljeltyä maata.

64. Rautatie on asemoitu käyttämällä kiintopisteinä kirkkoa, Paikkalan taloa ja Salomäentien notkossa olevan tontin (Miemala 109-417-7-19) kaakkoiskulmaa, tontin jonka rajat ovat edelleen samat kuin 1700-luvun alussa.

65. Maanmittaushallituksen arkisto, Isojakokartta, J. Wegelius. Charta öfver Paikala bys ägor i Wänä socken -- afmätt år 1785.

Kartta 5. Ote Paikkalan isojakokartasta (1785). Vasemmassa reunassa kirkko, siitä suoraan itään, kohdassa jossa katkoviivalinja tekee mutkan kaakkoon on Kirkkokallion huippu. Katkoviivan eteläpuolella oleva maasto on joko peltoa (tässä kuvassa muutettu vaaleanharmaaksi) tai metsää (vinossa olevia puun symboleja). Eteläpuolella näkyvä isolla B:llä merkitty alava Paikkalanniitty lienee usein ollut tulvaveden peitossa. Kartassa näkyy kaksoiskatkoviivalla (tässä vahvistettu) merkitty käärytie, joka lähtee kirkolta suunnilleen nykyisen Kirkkoraitin ja Paikkalantien kohdalla. Paikkalanniityn pohjoisreunaa noudattava käärytie johtaa Kirkkokallion editse oikeassa alakulmassa näkyvälle Lukkarinpellolle. Tie ja kartassa näkyvät pelot sijoittuvat normaalitulvan ulottumattomiin, nykyisen korkeuskäyrän 82,5 metriä kuivemmalle puolelle. Lähde: Maanmittaushallituksen arkisto, Isojakokartta 1785.

Asiakirjamaininnat

Vanhoista asiakirjoista ei löydy mainintaa kirkon itäpuolisesta salmesta, kirkkosaaresta tai sinne johtavasta sillasta. Sen sijaan suoraan tai välillisesti käy ilmi, että kirkko sijaitisi Vanajaveden rannalla, ei saarella. Varhaisin esimerkki on vuodelta 1754, jolloin Vanajan kirkkoherra Thomas Pacchalenius (1703–1784) lyhyessä pitäjänkuvauksessaan sanoo Vanajan kirkon sijaitsevan joen (Vanajaveden) itäpuolella.⁶⁶

Kukkolan talon sijaintia kuvataan v. 1776 tiluskartan tekstiosassa⁶⁷ näin: ”Kukkolan talo sijaitsee Vanajan kirkon luona, *maanteitse* puoli peninkulmaa Hämeenlinnan kaupungista, korkealla kalliomäellä, *pappilan maiden* ja Paikkalan talon maiden välissä”⁶⁸ (kursivointi ES). Kuvauksesta ilmenee sama asia kuin kartoista: Hämeenlinnasta pääsi maanteitse Vanajan kirkolle ja Kukkola rajautui kaakossa pappilan maihin, ei Vanajaveteen.

Tietoteos vuodelta 1852 – ajalta ennen järvenlaskua – toteaa, että Hattelmalan harjulta näkyy Vanajaveden ”toisella puolella” sijaitseva

Vanajan kirkko.⁶⁹ Vuonna 1838 sanomalehti kertoo kirkon sijaitsevan ”Vanajaveden lahden rannalla”.⁷⁰

Miksi virheellinen käsitys on säilynyt?

Vanajansaari käsitteenä ja paikannimenä levisi ja vakiintui 1900-luvun kuluessa. Virheellinen

66. Turun maakunta-arkisto, Turun tuomiokapitulin asiakirjoja F IV 3, Kertomuksia kirkkojen historiallisista muistomerkeistä, Vanaja.

67. Maanmittauslaitoksen arkisto, Ägo-Beskrifning öfver Kuckomäki eller Kuckola Frälsehemman, uti Wäno socken – – til förmedling skattläggning på mantalet år 1778. Liittyä tiluskarttaan Charta öfver Kuckomäki eller Kuckola ... 1776. Hämeenlinna 8:-.

68. Kuckola enstaka hemman, belägit vid wäno kyrkia, en half mil Landväg ifrån Tavastehus stad, på en hög Bergkulla, emellan Prästegårdens och Paikala hemmans ägor.

69. August Reinholm, Tavastland. Teoksessa *Finland framstäldt i teckningar*. Gröndahl & Öhman 1845–1852, 212.

70. Några ord om Jämerna och särdeles om ett af Novgorodernas krigståg emot detta folk. *Helsingfors Morgonblad* 27.05.1839, 2.

käsitys säilyi ensisijaisesti siksi, että kirjoittajat tyytyivät siteeraamaan aiempia lähteitä sellaisenaan. Niinpä Heikelin (1878) monin tavoin vanhentunutta näkemystä toistettiin oleellisesti muuttumattomana vielä 2000-luvulla.

Vanajansaaresta kirjoittaneilla ei ollut käytettävissään luotettavaa yhteenvetoa Vanajaveden pinnankorkeuden muutoksista historiallisena aikana, mikä antoi tilaa perustelemattomille arveluille. Kokonaiskäsityksen puuttuessa tutkijat yhdistelivät yksittäisiä, yhteismitattomia vedenkorkeustietoja ilman, että olisivat problematisoineet tulvien luonnetta tai vedenkorkeuden mitaustapaa. Ennen 1800-luvun lopun systemaattisia mittaussarjoja *keskivesi* (veden korkeuden vuotuinen keskiarvo) oli tuntematon käsite, joka laskennallisena suurena tuskin olisi edes kiinnostanut ranta-asukkaita. Käytössä oli sen sijaan ”tavallinen vesi”, taso jolla pinta yleensä pysyttelee sulan veden aikana, *tulva-ajan ulkopuolella* ja joka on alhaisempi kuin keskivesi. Talonpoika pitää alavien rantapeltojensa ja –niittyjensä ”tavallisena” korkeutena sitä toivomaansa ihanteellisen matalaa tasoa, joka tosiasiallisesti valitsee vain harvoin (samoin kuin pelloilta vain harvoina vuosina saadaan ”normaalisato”). Näin ollen 1700-luvun lähteessä mainittu ”kaksi kyy-närää (120 cm) korkea” tulva on saattanut ylittää vain runsaat puoli metriä keskiveden yläpuolelle.

Virheellisiin päätelmiin ohjasi myös 1920- ja 1930-luvulla Suomen maantieteellisen seuran ja Maanmittaushallituksen julkaisemissa kartoissa ilmoitettu Vanajaveden korkeus 81 metriä.⁷¹ Luku on puolitoista metriä liian korkea eikä vastaa silloin käytössä ollutta NN- eikä myöhempää N60-korkeusjärjestelmää. Väärä tieto näyttää johtaneen 1950-luvulla uskomaan, että vesi 1900-luvun alkupuolella olisi ollut puolitoista metriä ylempänä. Kun samaan aikaan uskottiin muun muassa Aueriin⁷² nojautuen, että vuonna 1857 vettä laskettiin 3 metriä (tosiasiallisesti puolitoista tai enintään kaksi metriä), kasvoi virhekkäsitys järvenlaskua edeltäneen vedenpinnan ta-

sosta liki kolmeksi metriksi. Kun siihen lisättiin virheellinen näkemys,⁷³ että maankohoamisen vuoksi vedenpinta vähitellen aleni vuosisatojen kuluessa,⁷⁴ näytti aivan ilmeiseltä, että keskiaikainen kirkko rakennettiin saareen.

Saari-käsitys vakiintui ja sai auktoriteettiase- man, jota mikään ei näytä horjuttaneen. Vanajansaaren elinvoiman tärkein selittäjä näyttääkin olevan sen saavuttama myyttinen asema. Se tarjosi jännittävän tarinan, mielikuvitukseen ja tunteisiin vetoavan erikoisen kuvan lähimenneisyyden kotiseudusta. Uskottavasti perusteltu kertomus kiehoi kirjoittajia ja lukijoita, myytti

71. Suomen maantieteellisen seuran julkaisemassa *Suomen kartastossa* vuodelta 1899 (kartta nro 2, ”Korkeussuhteet”) sekä sen myöhemmissä laitoksissa 1910 ja 1925 ilmoitetaan Vanajaveden korkeudeksi 81 m, joka toistuu vielä vuonna 1938 *Ison Tietosanakirjan* Vanajavesi-artikkelissa. Myös *Suomenmaa*-teoksen Häme-osassa (1922, 279) esitetään Miemalanselän korkeudeksi 81 m. Harhaanjohtava 81 metriä esiintyy samoin teoksessa *Suomen kartta*. Maanmittaushallitus 1920. Räikeästi virheellinen on Mallasveden korkeuslukema 82 m (oikea luku n. 84 m). Jos kartan luvut olisivat tosia, olisi Valkeakosken kanavan putouskorkeus ollut v. 1920 ainoastaan 1 metri (82–81m), kun se tosiasiallisesti oli 4,5 metriä.

72. Auerin vuonna 1924 esittämä 3 metriä oli liian korkea. Oikeampi luku on n. 2 metriä. Ks. Liisa Kaarina Simola, *Über die postglazialen Verhältnisse von Vanajavesi, Leteensuo und Lehijärvi sowie die Entwicklung ihrer Flora*. Suomalainen tiedeakatemia 1963, 44. Jo Palmén (1903) mainitsi laskuksi 2 metriä. Koskenperkaustoimikunnan ilmoittama 5 jalkaa (1 ½ metriä) saattaa olla oikeampi arvo.

73. Käsitys esiintyy jo vuonna 1914 ”Pääasiassa lienee maatumisen kuitenkin aiheutunut säännöllisestä maan kohoamisesta”. Juhani Rinne, *Suomen keskiaikaiset mäkilinnat*. Helsingin yliopisto 1914, 135–136. Ks. myös Aarni 1952, 1.

74. Järvaltaiden kallistuminen maankohoamisen vaikutuksesta mainitaan kirjallisuudessa jo v. 1896. Ks. Wilhelm Ramsay, *Finlands geologiska utveckling från istiderna intill våra dagar*. Svenska Folkskolans Vänner 1896, 86. Mainittakoon, että v. 1907 Alma Aarni (silloinen Saarinen) suoritti osana maisterintutkintoaan Fennoskandian geologian kurssin professori Ramsaylle, mutta järvien kallistumismekanismi ei näytä tuolloin välittyneen opettajalta opiskelijalle. HMA, Alma Aarnin henkilöarkisto, Helsingin yliopiston opintokirja. – *Nyt julkaistu Erkki Salon artikkeli on käynyt läpi tieteellisen vertaisarvioinnin*.

juurtui sitkeästi kirjallisuuteen ja levisi myös sen ulkopuolelle. Vielä elokuussa 2006 Wanaja-Seuran edustaja muistutti hautausmaata esitellessään, että koko kirkonseutu oli aiemmin sijainnut saarella, ja kesäkuussa 2013 kirkkoa matkailijoille esiteltyt opas aloitti kertomalla, että kirkko oli rakennettu saareen.

Vanajansaari kuuluu totena pidettyjen myyttien ryhmään, toisin kuin kirkkojen historiaan usein liitetyt jättiläistarinat. Kaikkien myyttien lailla tarina on pitänyt itse itsensä hengissä. Sillä on ollut yhteisössä tehtävä: se on ollut paikallishistorian erikoisuus, kiehtovaa menneisyyttä, joka on haluttu siirtää seuraavalle sukupolvelle ja joka herättää kotiseuturakkautta vahvistaen ”kaikkien meidän” identiteettiämme. Vanajan historia tarjoaa niukalti suuria tapahtumia, merkkihenkilöitä tai luonnon harvinaisuuksia, joten saari tuli tarpeeseen, kohottamaan koti-seutuprofilia.

Lopuksi on syytä mainita, että pohdinta Vanajaveden pinnan korkeuden muutoksista koskee myös Hämeen vanhan linnan ja Hämeenlin-

nan kaupungin maaston historiaa. Vedenkorkeuden määrittelyn ongelmat liittyvät samoin Janakkalan ja Hattulan ja Tyrvännön historialliseen maantieteeseen ja topografiaan. Tarkempi tutkimus voi muuttaa rantamaisemia siitä, millaisiksi ne on kuvattu näiden seutujen paikallishistorioissa.

Abstract: The Church Island of Vanaja: The Backgrounds of a Myth

Studies dealing with the region of Hämeenlinna (Tavastehus in Swedish) often mention the island of Vanajansaari. The idea of the Vanaja Church being built on an island, which would have disappeared during the land raising process following the Middle Ages, is firmly rooted in the local historical tradition and in scholarly works as well. However, as Erkki Salo (†) proves by comparing the tradition with early written documents, maps, place names and our knowledge of water levels in the area, it is most likely that no such island ever existed. The tradition was perhaps inspired by occasional spring floods, when the church area was temporarily surrounded by water.

Keywords: Vanaja Church, island of Vanajansaari, myths, history writing